

Maciej Zwierzchowski

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Wpływ wojen szwedzkich na miasto radziwiłłowskie Birze w XVII wieku

Streszczenie

W swojej historii litewskie Birze stanowiły ważny ośrodek miejski zarówno jako ważna twierdza Wielkiego Księstwa Litewskiego, jako miejsce dla mieszkańców protestanckiej wiary na Litwie, jak i ważny punkt handlowy między Wilnem a Rygą. Z tego powodu Birze miały dość burzliwą historię. Początki historii miasta i zamku sięgają XV wieku. W tym czasie, dzięki jednej z dziedziczek, Birze przejęła rodzina Radziwiłłów. Nadali miastu przywilej lokacyjny i zbudowali fortecę. Odtąd było ważnym punktem w powstrzymywaniu wszystkich wrogów Rzeczypospolitej atakujących od północy. Ze względu na ich znaczenie miasto stało się również centralnym ośrodkiem rodu Radziwiłłów Birżańskich. Jednak wiek XVII przyniósł miastu wiele zniszczeń. Szczególnie dotknięte było licznymi wojnami polsko-szwedzkimi. Najgorszymi wydarzeniami były spalenie i zajęcie zamku w 1625 r. i w 1655 r. Spowodowało ono również zniszczenie miasta i znaczną utratę liczby jego mieszkańców. Jednak Radziwiłłowie próbowali odbudować to miejskie centrum. Sukcesywnie rządzący książęta, a następnie wyznaczeni przełożeni, wydawali akty prawne i wspierali finansowo gród, aby znów ożył. Ważne były także wszystkie reformy administracyjne oraz przywileje, które Radziwiłłowie starali się zdobyć dla miasta. Szczególnie interesujące były ustawy wydane przeciwko nadużyciom handlowym i uchylaniem się kupców od obowiązku handlu na birżańskich targach. Mniejszość żydowska była również liczna. Niestety, spowodowało to spory z chrześcijańskimi mieszkańcami. Władcy interesowali się również cechami miejskimi, ponieważ miały zagwarantować jego rozwój. Próbowali więc opublikować regulaminy gildii, które zostały ostatecznie wydane w latach 80. XVII wieku. Chociaż przepisy zostały wydane, miasto nadal było w złej sytuacji. Ostatecznie, do końca XVIII wieku, kiedy to rządziła nim rodzina Tyszkiewiczów, całkowicie traci na znaczeniu. Przyczyną upadku tego miasta było wiele. Chociaż uchwalano nowe prawa, nadal istniały nadużycia w handlu. Podobnie, mimo licznych przepisów dotyczących obrony przed ogniem, ten wciąż nawiedzał Birze. Jednak najgorszym zjawiskiem były liczne wojny szwedzkie. I tak, po Potopie szwedzkim, miasto nigdy nie podniosło się ze zniszczeń, pomimo wysiłków Bogusława Radziwiłła i jego spadkobierców.

Słowa kluczowe: Radziwiłłowie Birżańscy, prawa miejskie, mieszczanie birżańscy.

Wstęp

Birze jako miasto, miały w swojej historii sposobność sprawowania wielu znamienitych ról — jednej z najpotężniejszych twierdz Wielkiego Księstwa Litewskiego, ważnego ośrodka ewangelickiego w Litwie czy części składowej jednego z największych latyfundiów należących, między innymi, do Radziwiłłów. Jednak miasto to pełniąc swoje historyczne funkcje oraz z racji strategicznego położenia, poszczycić się może raczej burzliwymi losami.

Historia miasta rozpoczyna się od zbudowania oberży oraz dworu, nazywanego z racji użycia do jego konstrukcji drewna brzoźowego z rosnącego tam lasu, Birżami (Sulimierski, Walewski, 1986). W drugiej połowie XV wieku ich właścicielem był

Grzegorz Friedkonis sekretarz króla Kazimierza Jagiellończyka. Jednak po jego bezpotomnej śmierci dobra te przeszły na krewnych żony pochodzącej z Radziwiłłów. Dwór ten stał się centrum księstwa, zwanego później birżańskim, obejmującego takie miejscowości jak Kiejdany, Nowe Miasto, Popiel, Sałaty, Wiżuny, Poniemuń, Pompiany, Tuszkonie, Soły, Zubrzyszki, Cytowiany, Sołomiesz, Romaniszki i Tuszkonie. Birże miały status prawny miasta obdarowanego prawami miejskimi w porządku magdeburskim. Towarzyszyło temu nadanie 60 łąnów ziemi, przez Krzysztofa „Pioruna” Radziwiłła. Jednocześnie prawa te potwierdził w 1589 roku Zygmunt III Waza, nadając miastu prawa magdeburskie, zwalniając z podatków na 25 lat oraz wyznaczając dni dla targów na czwartki oraz niedziele (Bardach, 1990). Władysław IV Waza usankcjonował te prawa w 1644 roku, wraz z dalszym zwolnieniem Birż z podatków na okres 12 lat. Obok miasta, Krzysztof Radziwiłł wznosił twierdzę i pałac (Sulimierski, Walewski, 1986). Z racji na swoje położenie oraz wspomniane już prawa, Birże stały się też ośrodkiem handlowym, do którego przybywali kupcy podróżujący z Wilna do Rygi. W 1609 roku Krzysztof II Radziwiłł określił organizację władzy wewnątrz miasta, składającą się z wójta, rada miejskiej oraz dozorczy (Bardach, 1990). Do tego dochodziła administracja dworu zamkowego, która to miała szeroki wpływ na sprawy miasta. Z racji tego, że Radziwiłłowie linii birżańskiej pełnili rolę protektorów protestantyzmu na Litwie, nie trudno się domyślić, jak silne oddziaływała ta kwestia na sytuację Birż. Radziwiłłowie wspierali Kościół ewangelicki, wyznania ewangelicko-augsburskiego i reformowanego, nie ograniczając się przy tym wyłącznie do działań zgodnych z ówczesnym prawem (Sulimierski, Walewski, 1986). Walczyli też usilnie z panującą wtedy reakcją katolicką łącząc we wspólnych działaniach zarówno protestanckich jak i prawosławnych wyznawców (Herbst, 2006). W takim też właśnie kształcie Birże staną się „kamieniem węgielnym domu radziwiłłowskiego linii birżańskiej” (Sulimierski, Walewski 1986).

Wojny szwedzkie

Terminem wojen szwedzkich, czy też wojen polsko-szwedzkich, jest określany szereg konfliktów, które wybuchły między Rzeczpospolitą Obojga Narodów a Królestwem Szwecji w XVI i XVII w. i trwały nawet do początków kolejnego stulecia. Zarzewiem wszelkich sporów było władztwo nad ziemiami określanymi jako Inflanty. W XVI w. osłabione państwo Zakonu Kawalerów Mieczowych stało się celem walki o wpływy między szeregami państw (Wimmer, 2013). Swoje cele starały się zrealizować tam Królestwa Danii, Szwecji oraz Wielkie Księstwo Moskiewskie, stanowiące realne zbrojne zagrożenie. W 1553 roku car narzucił państwu zakonnemu płacenie daniny, co starano się zbyć obietnicami zawarcia układów (Manteuffell, 2009). Poza tym zabraniał państwu inflanckiemu jakichkolwiek kontaktów z Rzeczpospolitą. W tym czasie porty inflanckie, a szczególnie ujście rzeki Dźwiny, były miejscem wzmoczonego przepływu towarowego z obszarów litewskich, takiego jak szczególnie ważny handel włóknem (Herbst, 2006). Z tego powodu siły polsko-litewskie wkroczyły na tereny Inflant i zakazały Wielkiemu Mistrzowi wchodzenia w jakiegokolwiek stosunki z Wielkim Księstwem Moskiewskim. Spowodowało to, już w 1558 roku, agresję cara na tereny Zakonu, znacznie przyczyniając się do spustoszenia tamtejszych ziem.

Sytuacja skłoniła ówczesnego Wielkiego Mistrza Zakonu Kawalerów Mieczowych Gotharda Kettlera do złożenia hołdu lennemu królowi polskiemu oraz na podstawie Paktu Wileńskiego z 1561 roku, sekularyzacji państwa, utworzenia Księstwa Kurlandii i Semigalii i włączenia reszty ziem do Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz Korony (Wimmer, 2013). Północne terytoria Inflant zaś, z Rewlem na czele, oddały się pod protekcję króla szwedzkiego Eryka XIV. Uwięził on też swojego brata Jana wraz z jego nową żoną Katarzyną, siostrą Zygmunta Augusta. Zdarzenia te spowodowały wybuch wojny, zwanej dzisiaj pierwszą wojną północną, trwającej od roku 1563 aż do roku 1570. Jej efektem było całkowite odcięcie Wielkiego Księstwa Moskiewskiego od Bałtyku oraz podział ziem inflanckich pomiędzy Rzeczpospolitą, Szwecję oraz Danię. Z racji tego, że w czasie jej trwania król Eryk IV został odsunięty od władzy z powodu choroby umysłowej, na tronie zasiadł Jan III Waza, którego syn — znany potem jako Zygmunt III Waza — objął tron Rzeczypospolitej Obojga Narodów (Wimmer, 2013).

Mimo jednak, że Zygmunt III zasiadał na tronach obu państw, dzielące je różnice dotyczące kwestii zwierzchności nad Estonią, różnowierstwa oraz działania wrogo nastawionej magnaterii szwedzkiej i Karola Sudermańskiego sprawiły, że unia personalna Rzeczypospolitej i Szwecji była w gruncie rzeczy niemożliwa. Doprowadziło to zresztą do detronizacji Zygmunta III Wazy z tronu szwedzkiego (Kersten, 1973). W odpowiedzi, na sejmie w 1600 roku, przekazuje on pod władanie Rzeczypospolitej Obojga Narodów Estonię, do której to już w lutym 1600 roku wkraczają Szwedzi (Herbst, 2006). W ten też sposób zostanie ona wciągnięta w dalszy szereg wyniszczających konfliktów.

Szwedzi kierowali swoje ataki z północnej Estonii wprost na tereny Kurlandii, jednak działania obu stron będą do 1601 roku przebiegały z różnym skutkiem. W 1612 roku konflikt został formalnie zawieszony poprzez rozejm trwający do 1614 roku, przedłużony do 1617 roku. Działania wojenne zostały wznowione w przewidzianym końcowym terminie rozejmu przez Gustawa Adolfa. Zdołał on zdobyć większość portów na inflanckim wybrzeżu (Wimmer, 2013). Dopiero reakcja Krzysztofa II Radziwiłła doprowadziła do oswobodzenia większość portów inflanckich. Niestety z racji braku środków na prowadzenie wojny, strony zawarły pokój do 1620 roku. I znów, już w 1621 roku, korzystając z ciężkiego położenia Rzeczypospolitej, Gustaw Adolf wyładował ponownie ze swoimi siłami u wybrzeży Inflant, tym razem zdobywając Rygę. Strona polsko-litewska znowu przystała na rozejm trwający do 31 marca 1625 roku. Po rozpoczęciu ponownych działań wojska szwedzkie skierowały się ku Birżom. Gustaw Adolf, po sprowadzeniu ciężkiej artylerii zmusił załogę twierdzy birżańskiej do kapitulacji 7 września 1625 roku. Szwedzi zajęli zamek, pałac wcześniej miasto, znajdujące się pod nim. Utworzyli w Birżach dogodny punkt, z którego kierowali kolejne ataki w stronę Kurlandii. Walki trwały aż do 1629 roku, przerywane ciągłymi rozejmami. Gustaw Adolf, zaś, swoją uwagę skierował w stronę Prus Książęcych oraz Królewskich (Paradowski, 2013). Walki w Prusach również przynosiły różne rezultaty dla obu stron — głównym jednak skutkiem była dewastacja tych ziem. Zawieszenie broni nastąpiło znowu, aż do 7 czerwca 1629 roku (Wimmer, 2013). Wtedy to, po 1632 roku, nowo uformowana armia koronna, skierowała swoją uwagę na Prusy, Okazanie takiej siły militarnej, dla uwikłanej w walki na terenie Niemiec Szwecji, wymusiły

na niej zawarcie pokoju. Zawarto go 12 września Sztumskiej Wsi na okres 26 lat i 6 miesięcy. Co prawda strona polska pozbywała się sił szwedzkich z portów oraz zamków w Prusach Królewskich, jednak Inflanty nadal pozostawały w rękach szwedzkich. Do tego musimy dodać ogrom zniszczeń miast oraz wsi (Hoszowski, 1957). Następny ze Szwedami miał zastać Rzeczpospolitą w czasach największych niepokojów i zmagających doznała dotychczas.

W roku 1648 wybuchło na Ukrainie powstanie Bohdana Chmielnickiego. Jego problematyka jest bardzo obszerna, jednak do jego głównych powodów należało negowanie przynależności posłów kozackich do stanu szlacheckiego, ograniczenie liczby kozaków rejestrowych oraz konflikty na tle religijnym (większość prawosławna na Ukrainie czuła się dyskryminowana) choćby z przybywającymi wtedy tłumnie na te tereny Żydami (Kubala, 1910). Ponoszone przez wojska koronne klęski, jak np.: bitwa nad Żółtymi Wodami czy Korsuniem wstrząsnęły ówczesnymi, zwiastując wyniszczający konflikt (Akowenko, 2011). Zmagania kończyło zawarcie ugody w Perejasławiu, oddającej Ukrainę pod rządy Rosji (Romański, 2012). Zwiastowało to kolejną wojnę, tym razem z Rosją, która zaczęła koncentrować wojska na granicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Rzeczpospolita jednak nie była w stanie na czas przygotować środków na kampanię obronną. Próbował ją zorganizować osamotniony Janusz Radziwiłł — nowo wybrany hetman wielki litewski. Najazd sił rosyjskich na ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego doprowadził do wielkiego spustoszenia jego terytoriów. Padła też stolica Wielkiego księstwa, Wilno (Kubala, 1910). Na tym tle do wszystkich tych zagrożeń dołączyła Szwecja. Wśród Szwedów od dłuższego czasu rozmyślano nad rozpoczęciem działań wojennych. Ciągłe w pamięci pozostawały kwestie utraty kontroli na ujściu Wisły i resztą Inflant (Wimmer, 2013). Przyglądali się sytuacji w Rzeczypospolitej, szczególnie jej konfliktowi z Ukrainą i Rosją. Niestojąca była również sytuacja w Królestwie Szwedzkim, gdzie niepokój rosnący, jak te dostrzegalne w riksdagu, doprowadzić mogły do walk wewnętrznych (Andersson, 1967). Zaistniała zatem potrzeba odwrócenia uwagi od krajowych problemów, choćby poprzez nową wojnę. Strona polska zdawała sobie sprawę z zagrożenia szwedzkiego, jednak przeciągające się zwoływanie i same obrady sejmu spowodowała, że nie była ona przygotowana do odparcia najeźdźcy (Wimmer, 1973). Nadciągający konflikt nie ominął Birż co zadało ostateczny cios w możliwości dalszego rozwoju miasta.

Sytuacja Birż podczas najazdów szwedzkich w XVII wieku

Po przyjrzeniu się historii konfliktów Rzeczypospolitej Obojga Narodów prowadzonych z Królestwem Szwecji można dojść do pewnych wniosków. Po pierwsze konflikty trwały przez większość pierwszej oraz początków drugiej połowy XVII wieku. Tak wyniszczający okres bez wątpienia wpłynął na znaczne wyludnienie miast (o czym przekonuje przykład Birż), czy to przez zajmowanie ich przez wrogie siły, czy też za sprawą „morowego powietrza”. Po drugie działania wojenne w Inflantach w znacznym stopniu wpływały na kształt i intensywność handlu. Jednym z głównych celów armii szwedzkiej stanowiło opanowanie całego wybrzeża Inflant, a co za tym idzie portów (Herbst, 2006). Ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego były zależne od wywozów towarów takich jak zboże czy tekstylia właśnie przez miasta nadmorskie jak choćby Ryga

(Augustyniak, 2001). Mniejsze ośrodki miejskie również, wskutek dalszych działań wojennych, a co za tym idzie ubożenia, prezentowały niższą wartość dla większości kupców, którzy to woleli omijać mniejsze miasteczka tak by udawać się do większych ośrodków, gdzie za swe towary mogli dostać korzystniejsze ceny. Praktyka ta jednak była dość powszechna i w czasach pokoju. Kolejną kwestią był też charakter prowadzonych działań wojennych. Z racji na warunki terenowe większość walk polegała na zajmowaniu nieprzyjacielskich zamków, twierdz oraz ważnych ośrodków miejskich (Herbst, 2006). Oznaczało to, że każda miejscowość posiadająca walory strategiczne oraz obronne, choćby w postaci umocnień była potencjalnym celem ataku dla sił szwedzkich. Wojna nie pomagała też zabezpieczyć miast przed innymi zagrożeniami jak pożary, przestępczością czy zachowaniem włodarzy, którzy często działali na szkodę całego miasta (List mieszczan birżańskich do Księżnej Radziwiłłowej). W przypadku Birż, które były miastem prywatnym będących w rękach Radziwiłłów birżańskich nie bez znaczenia pozostawał fakt, że poza mieszczanami czy jeszcze niższymi warstwami społecznymi ubożała też zarówno szlachta jak i magnateria (choć ta skutki wojen odczuwała najmniej). Nie przeszkodziło to jednak, by nawet magnatom brakło funduszy na obronę, odbudowę czy zadbanie o rozwój miast.

Birże nie uniknęły losu wielu miast na terenach Inflant i w północnej części Wielkiego Księstwa Litewskiego. Dotknęły je wszystkie czynniki, które zostały przed chwilą wymienione. Jako, że Birże były główną twierdzą strzegącą Litwę od północnej granicy, toteż niemożliwe było, aby wojska szwedzkie ominęły tak ważny punkt strategiczny (Wimmer, 2013). Szwedzka okupacja zamku oraz zniszczenie miasta w 1625 roku odcisnęły wielkie piętno na jego historii. Nie dziwi więc znaczny spadek liczby mieszkańców w wyniku zdobycia miasta, ani też upadający handel. W ręce nieprzyjaciela wpadły skarbiec książęcy, działa oraz inne zapasy potrzebne do prowadzenia wojny (Sulimierski, Walewski, 1986). W tej sytuacji władający Birżami Radziwiłłowie zmuszeni byli do podjęcia kroków tak aby ratować już samo istnienie tego ośrodka miejskiego.

W 1626 roku, w skutek konstytucji sejmowej, Rzeczpospolita zobowiązała się do wyrównania strat, które doznały Birże (Volumen Tertium: Ab Anno 1609. Ad Annum 1640. Acta Reipublicæ Continens, 1735). W ten zatem sposób twierdza na nowo uzyskała znaczenie militarne i znów była ważnym północnym bastionem w kraju. Jednak nie oznaczało to odbudowy samego miasta. W tym celu były potrzebne działania samego księcia Krzysztofa II Radziwiłła. Birże litewskie poczynawszy od 1589 roku, na podstawie przywileju nadanego przez Krzysztofa „Pioruna” Radziwiłła, a potwierdzonego później przez Zygmunta III Wazę, rządziły się prawem magdeburskim na kształt tego które obowiązywało w Wilnie (Bardach, 1990). Pomimo tego, że w mieście obowiązywał porządek prawny, to zniszczenia wojenne wymagały działania. W tej też sytuacji w 1636 roku, książę obwieścił, że „mieszczanie moi po różnych niepokojach i wszelkich plagach, które spadły na ojczyznę mają zagwarantowaną odbudowę ruin miasta, domów i możliwość dążenia do dawnych bogactw miasta” (List Krzysztofa Radziwiłła do mieszczan birżańskich). Krzysztof Radziwiłł potwierdził przywileje króla i swojego ojca mieszkańcom oraz wszelkim przybywającym. Następnie napisał Mikołajowi Piorowi, sędziemu grodzkiemu wileńskiemu, poprzez wójta miasta Birże

duplikaty dla mieszkańców, którzy to domagali się ochrony od nakładania myta na handel z Wilnem, z racji tego, że było ono pobierane przez niefrasobliwą pracę byłych wójtów i obywateli birżańskich, mimo tego, że obdarzeni byli takimi samymi przywilejami jak mieszkańcy Wilna. Zachęcał też do oskarżania imiennego każdego mytnika, jeśli ten pobierałby opłaty wbrew istniejącym przywilejom (List Krzysztofa Radziwiłła do mieszczan birżańskich). Miasto zatem często cierpiało przez działalność urzędników, co tylko pogarszało sytuację. Jak dowodzą zachowane dokumenty (listy), księciu na zachęceniu cudzoziemców do ponownego osadnictwa w mieście. Daje on temu wyraz w swojej odpowiedzi na Pacta Rady Miejskiej w której nadał specjalne przywileje cudzoziemcom: „nowo osiadłym wolność do 4 lat dane, ale nie tym Niemcom, którzy osiedlili się przed wydaniem przywileju” (Puncta do rządów miasta birżańskiego, k. 287). Poza tym zaleca też, aby cudzoziemcy byli pewniejsi swoich praw, co godniejsi mają być dopuszczeni do urzędów miejskich. Przedstawiane mają być im akta nadania prawa miejskiego przez króla oraz aby na „czas wolności i powinności, wszelkie prawa i powinności, handlowe i kupowanie, sprzedawanie, legowanie, i na Żony i dzieci swe od umierania Domów Gruntów i Majętności, równo Polacy, Litwini i cudzoziemcy mają w mieście Birżańskim” (Puncta do rządów miasta birżańskiego, k. 287). Ważne było też zagwarantowanie dotychczasowym mieszkańcom przestrzeni do życia. Z tego powodu książę nakazał zwrócić grunty prawowitym mieszczanom, wójtowi, magistratowi oraz każdemu mieszczaninowi po równo. Przewidywał też umożliwienie stawiania w mieście folwarków, tak żeby nie stały same budynki, a także nadanie kilku chłopom w mieście ziemi i czegoś do budowania poza nim (Puncta do porządku miasta birżańskiego, k. 281).

Kolejnym obszarem, który wymagał uwagi Krzysztofa Radziwiłła była kwestia handlu miejskiego. Jak już mówiliśmy był on istotnym czynnikiem na tamtych terenach, szczególnie w Birżach, które zarabiała na obrocie lnem. Zatem poza zagwarantowaniem ciągłości obcego osadnictwa w mieście, książę musiał potwierdzić, czy nawet może przypomnieć uprawnienia miejskie na handel a w szczególności na dni handlowe. W 1636 roku książę wysłał list do Księstwa Kurlandii, aby przypomnieć o dwóch jarmarkach w roku które odbywają się w Birżach (List Krzysztofa Radziwiłła do Księstwa Kurlandii). Za przywilejami Zygmunta III Wazy, na jarmarkach, które się tam odbywały, przyjezdni nie mogli być zmuszani przez wójta albo rewizorów do płacenia myt albo podobnych podatków. Ktokolwiek pobierałby takie myta był zagrożony nałożeniem kary zapłaty 10 kop. Krzysztof Radziwiłł wyliczał też powody, dla których ustanowiono przywilej handlowy, niejako tłumacząc jego zasadność i cel.

I tak napisał on, że (Puncta do porządku miasta birżańskiego, k. 284):

Przywilej targowy ustanawia się w mieście, ale z tymi warunkami:

1. aby ci którzy mogli temu sprostać, zawiadowali którzy oddawszy to co do zamku należą zostali, żeby się miastu wyliczyli.
2. aby ogłosić ustawę i tacy tak by inni znali prawa i unikali łupiestwa.
3. aby dochód z targów był obrócony na pożytek dla miasta.

Nakazywał też donosić władzy o wszelkich przejawach przemytu, jako że sprzedaż lnu miała przynosić zamkowi pożytek. Wyszczególnienie tego surowca w nakazie

samego księcia pokazuje jak ważny był len. Co do samego targu książę starał się nadać mu formę za pomocą przepisów. Aby ludzie chętniej brali udział w jarmarkach we wskazane dni, upoważniał on swoich rewizorów ukazywali miejsce przyjeżdżającym na jarmark. Nie chciał, aby dni targowe zakłócały obowiązki mieszkańców jakimi były uczestnictwa w mszach świętych.

Dlatego też nakazywał, aby (Puncta do porządku miasta birżańskiego, k 284):

Póki podczas targu wisi chorągiew, wywieszona przez wójta, nikt nie może niczym targować, handlować ani szynkować, sprzedawać napojów albo gorzałek tak aby żydzi, podczas Litewskiego nabożeństwa, nie handlowali aż do powrotu ludzi do domów. Ma być wystawiona też straż. Kto złamie te przepisy stracić ma zarobek [...].

Sporo miejsca w książęcych nakazach zajmowało przymuszenie mieszkańców okolic miasta do zwożenia towarów oraz handlu nimi na birżańskich targowiskach. Wynikało z nich, że wszelkie towary, które dociekały do Birż, miały mieć takie ceny jak te w Rydze. Jednak powszechnym problemem zdawał się wywóz towarów na inne targi, jak choćby, wynikająca z pism Księcia, praktyka wywozu (poza wymienionym wcześniej lnem) drewna do innych ośrodków handlowych — szczególnie przez szlachtę (Upomnienie dla ziemian o zakazie wywozu drewna).

Z racji tego, że warstwa szlachecka wywoziła len i towary mijając Birże, mieszkańcy miasta skarżyli się, że jako mieszczenie nie mają nawet produktów, za które mogą płacić. Rewizorowie mieli zatem każdego szlachcica i poddanego sprawdzić, czy wymówki obu stron, jak mówił, były zasadne. Poza tym kupcy oraz osoby z wyższych warstw musiały zatrzymywać się w Birżach, a jeżeli po przedstawieniu towaru mieszkańcom, zamkowi, urzędowi miejskim nikt nie chciał kupić danych towarów to dopiero wtedy był upoważniony do wyjazdu do Rygi. Niemniej bez samego pozwolenia sprzedający nie mógł opuścić miasta (Puncta do rządów miasta birżańskiego, k. 289). Tak zakreślone nakazy książęce dotyczące handlu i targów miały pozwolić na zatrzymanie pieniądza w miejskiej kasie. Niestety, jak wynika z przyszłych zapisów, szczególnie tych z II połowy XVII wieku, praktyka omijania birżańskich targowisk była wciąż powszechna mimo książęcych ukazów. Niemniej stanowiło to już pewną formę wprowadzania ładu w mieście po trudnych latach. Krzysztof II Radziwiłł poza kwestiami osadnictwa oraz obrotu towarami w swoich nakazach zwracał również uwagę na budowę określonych budynków oraz bezpieczeństwa miasta. Dlatego też nakazał wybudowanie wagi miejskiej, browaru oraz łaźni (ale nad wodą) oraz cegielni (Puncta do porządku miasta birżańskiego, k 281). Polecił też utworzenie cechów. W kwestiach bezpieczeństwa zalecał on usypanie wału miejskiego przez mieszkańców, zaś podczas czasów trwogi wszyscy mieszkańcy, czy to chrześcijanie czy też Żydzi mieli schronić się w zamku. Jeżeli jednak kogoś przyłapano na ucieczce do lasu miał być karany na gardle (Puncta do porządku miasta birżańskiego, k 281). Książę przewidział też szereg przepisów na wypadek pożarów które nakładały obowiązek działania przeciwpożarowego na każdego mieszkańca, posiadania odpowiedniego wyposażenia (wiadro na wodę, hak przeciwogniowy i siekierkę). Wystawiono też straż bacząca na ogień, ale i na inne zagrożenia. Książę nie zapominał więc o kwestiach zabezpieczenia miasta przez żywiołami (Augustyniak, 2001). Jak dało się zauważyć na przykładzie praw

handlowych kwestią istotną w miejskich przepisach byli Żydzi. Jak wiadomo Birże zamieszkiwali zarówno Karaimi jak i Żydzi rabińscy (Bardach, 1990). Byli oni tak samo zobowiązani do obrony miasta jak i jego upiększania. Z racji jednak na konflikty, do których dochodziło między mieszkańcami a ludnością żydowską, występowała potrzeba wydawania praw ograniczających ludność żydowską, czy to do miejsca zamieszkania czy też do zatrudniania osób określonego wyznania (Puncta do porządku miasta birżańskiego, k 284).

Od 1640 roku, czyli od śmierci Krzysztofa II Radziwiłła, twierdza wraz z miastem przechodziły pod władanie jego syna Janusza Radziwiłła. Z dostępnych nam dokumentów możemy domniemywać, że kontynuował on proces restauracji miasta — zatwierdził choćby odbudowę ratusza miejskiego (Suplika Księcia Janusza Radziwiłła na list mieszczan do JXM). W kolejnych latach wzrastają niebezpieczeństwa zagrażające samemu miastu. W 1651 roku Janusz Radziwiłł zalecił przygotowanie się na niebezpieczeństwa, mieć własny ryszstunek i proch oraz w czas pospolitego ruszenia wystawić wartę na zamku w Birżach (List Janusza Radziwiłła do mieszczan birżańskich). Od 1655 roku Rzeczpospolita zmagiała się zarówno ze szwedzkim potopem, jak i agresją cara moskiewskiego. Mówiono też, że Szwedzi znowu mają zmierzać swoimi siłami na Birżę (Wisner, 1999). W tym też roku książę nakazuje, aby w miejskim popisie stawili się wszyscy mieszkańcy „jakiegokolwiek narodu, stanu i kondycji” (Bardach, 1990).

Czasy wojny szwedzkiej z 1655 roku były kolejnym ciosem dla Birż Radziwiłłowskich, nawet mimo podjętych rozmów Janusza Radziwiłła, aby z jego ziem stworzyć oddzielne księstwo. Pertraktacje, które rozpoczął ze Szwedami miały też poniekąd ochronić jego majątki przez zajęciem przez szwedzkie załogi. Jednak mimo zapowiedzi podjęcia rozmów, Szwedzi zajęli Birżę jeszcze przed zawarciem układu (Wisner, 1999). I tak 17 sierpnia 1655 roku Magnus Gabriel de la Gardie rozkazał zajęcie Birż. Załoga broniąca twierdzy była kompletnie zdezorientowana i wydała nieprzyjacielowi zamek. Odmówiła jednak złożenia przysięgi Karolowi Gustawowi (Wisner, 2000). Niewiele danych zachowało się z lat okupowania twierdzy i miasta przez wojska szwedzkie. Już po potopie szwedzkim, na podstawie traktatów welawsko-bydgoskich, Birże trafiły pod zarząd Bogusława Radziwiłła. Następnie, w skutek jego ożenku z Anną Marią, jedyną dziedziczką Janusza Radziwiłła, Bogusław pozyskał wszelkie majątki Radziwiłłów birżańskich łącząc je pod swoim zarządem (Miłunski, 2009).

Książę kontynuował dzieło odbudowy majątków. Znane są jego zamiłowania do innowacji w swoich dobrach (Bogusław Radziwiłł do swoich komisarzy). Zreformował też system administracyjny (wprowadził zarząd komisaryczny) oraz wyznaczył centra administracyjne, z których jednym były właśnie Birże (Miłunski, 2009). W jego odpowiedzi na suplikę mieszkańców zniszczonego miasta nadał mu nową ordynację. Władze miejskie miały składać się z wójta, dwóch burmistrzów, trzech rajców, czterech ławników, pisarza i usługujących im sługom miejskim, czy to pieszym czy konnym (Bardach, 1990). Szeroko korzystał z pracy mianowanych przez siebie namiestników zamiast nadzorować wszystko osobiście jak jego przodkowie (Miłunski, 2009). Praktyka odbudowy i ustanawiania namiestników przetrwała nawet śmierć Księcia w 1669 roku, gdy prawa do majątku birżańskiego objęła jego córka Ludwika Karolina. Działania jej przedstawiciela Jana Jerzego Chałkowskiego polegały często

na staraniu się o powrót stanu rzeczy miejskich do tych sprzed wojny. Zaleca zatem odbudowanie ratusza, w miejscu nielegalnie postawionej karczmy, browarów, postawienia cegielni i pieca wapniowego oraz wybudowania łaźni dla mężczyzn i kobiet (Puncta miejskie Jana Jerzego Chalkowskiego). Ważne było też zatwierdzenie przez niego praw cechowych, które zostały skrupulatnie spisane. Zapewne miało to na celu odbudowę handlu miejskiego i życia cechowego. Skupiał się też na sporach pomiędzy ludnością chrześcijańską (która to narzekała na praktyki ludności wyznania mojżeszowego — jak choćby uzyskanie faktycznego monopolu w mieście na praktyki rzeźnicze i handel mięsem oraz zamieszkiwanie ulic im niewyznaczonych) oraz żydowską, która narzekała na ograniczenia w dostępie do handlu oraz nierespektowaniu przyznanych im przywilejów — „nie mogli dostać żadnego prawa od Xmości, ani dostać nawet terminu takich praw, a że wcześniejsze prawa albo przez nieprzyjaciela, albo przez pożar im poginęły. Żydzi jednak od niepamiętnych czasów mieli w mieście swoje prawa” (Replika Żydów do komisji). Z racji też pełnionych obowiązków musiał on rozstrzygać sprawy na zamku dotyczące ludności żydowskiej, których pod koniec XVII wieku było bardzo dużo (Raudeliūnas, Firkovičius, 1982).

Podsumowanie

Mimo podjętych praktyk, jak podają historycy, świetności miasta już nie dało się uratować po czasach wojen i pożarów. Powolny upadek Birż skutkował, w 1817 roku, pozbawieniem prawa do odbywania sądów domowych i przeniesieniem ksiąg do sądu powiatowego. W 1844 roku Birże wraz z ziemiami przeszły w posiadanie Tyszkiewiczów, kończąc tym samym radziwiłłowski etap władania tym majątkiem. Patrząc zatem na przekrój historii tych ziem, wiek XVII był momentem decydującym o losach Birż. Jak udało nam się ustalić, konflikty ze Szwecją były szczególnie dewastujące dla samego miasta. Jednak, jeżeli by spojrzeć na dzieje innych miast w majątkach prywatnych to wiele z tych ośrodków udało się uratować i tchnąć w nie drugie życie po czasach wojennych zawieruch i klęsk żywiołowych. Co zatem spowodowało utratę znaczenia Birż?

Najprostszym wyjaśnieniem jest to, że na losach miasta zdecydowanie zaważył jego charakter i funkcje. Najbardziej oczywiste wydaje się być wyjaśnienie, że nie dany miastu był swobodny rozwój z powodu pełnienia przez niego roli północnego bastionu Wielkiego Księstwa Litewskiego i tym samym całej Rzeczypospolitej. Strategiczne położenie Birż skazywało je na z góry przesądzony los. Nawet w momencie prowadzenia pertraktacji przez Janusza Radziwiłła ze Szwedami w celu poddania Litwy pod ich zwierzchność, miasto zostaje zajęte jeszcze przed podjęciem samych rozmów. Birżańska twierdza była silnym przyczółkiem, ale niestety słabo obsadzonym przez wojska (co wymuszało na władzach liczne popisy ludności czy nakładanie na nią obowiązku obrony zamku oraz obwarowywania miasta). Jakby tego było mało, miejscowa ludność również nie była chętna do walki i obrony miasta, stąd też zapewne prawo nakazujące karania na gardle każdego, kto nie udaje się do obrony birżańskiej twierdzy, wydane jeszcze przez Krzysztofa II Radziwiłła. Nieco mniej zauważalne stają się problemy miasta w utrzymaniu zadowalającego poziomu obrotu handlowego. Jeżeli by przyjrzeć się prawom, nakazom i ogólnej działalności władz miejskich, to

szereg działalności tego typu skierowany był ku nieuczciwym praktykom handlowym, niepłacenia należitych danin wynikających z obrotu handlowego na „zamek” a przede wszystkim omijaniu miasta przez kupców lub wywożenia towarów pochodzących z przylegających ziem (przez chłopów czy ziemian) do większych ośrodków handlowych. Bardzo duża liczba tego rodzaju przepisów jest zauważalna przez cały XVII wiek, co oznacza, że pomimo zajmowania się problemem osobiście przez książąt czy nadzorców majątków (nie wykluczając władz miasta) była to stała praktyka działania na szkodę miasta. Poza wrogimi najazdami oraz problemach z handlem, istotnym był też fakt klęsk miejskich jakimi były pożary, które wybuchały zarówno spowodowane walkami czy bezpośrednio przez siły przyrody. Na powszechność tego zjawiska wskazuje, wspomniana już, duża ilość nakazów miejskich zalecających sposobienie się do walki z pożarami przez mieszczan — czy to w postaci posiadania odpowiedniego sprzętu, stawieństwa do walki z ogniem, czy też wystawiania straży przez władze miejskie.

Z punktu widzenia administracji, miasto jako jedno z centrów zwierzchności Radziwiłłów birżańskich przeszło znaczne reformy. Od centralnie władanego ośrodka przez Krzysztofa II Radziwiłła, który to miał udział w większości, jeśli nie wszystkich decyzjach miejskich, do systemu zarządu komisarycznego, wprowadzonego na „modłę pruską” przez Bogusława Radziwiłła. Nie można też, śledząc historię, powiedzieć, że władający Birżami Radziwiłłowie nie dbali o samo miasto czy podległe im księstwo. Z racji na wspomniane reformy, znaczne własne środki pieniężne, które inwestowali w odbudowę miasta (jak np.: Janusz Radziwiłł, który zgodził się spłacić budowę nowego ratusza w 1648 roku) widać było chęć restytucji sytuacji miasta sprzed wszelkich plag, które nań spadły.

I niestety tak jak da się, wydając dobre prawa i stosując dobrą politykę, zabezpieczyć sytuację handlu w mieście, czy też przepisami chociaż ograniczyć rozmiar strat w wyniku klęsk żywiołowych, tak jak widać na przykładzie Birż litewskich, nie da się obronić miasta przed ogromem strat, jakie przynosi wojna.

Bibliografia

- Akowenko, N. (2011). *Historia Ukrainy do 1795 roku*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Andersson, I. (1967). *Dzieje Szwecji*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Augustyniak, U. (2001). *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.
- Bardach, J. (1990). Żydzi w Birżach radziwiłłowskich w XVII–XVIII wieku. *Przegląd Historyczny*, 81/1-2, 199–220. Warszawa: Wydawnictwo DiG.
- Bogusław Radziwiłł do swoich komisarzy. [Rękopis] (AR. dz. IV. teka 7. koperta 73. k. 714). Archiwum Główne Akt Dawnych.
- Herbst, S. (2006). *Wojna inflancka 1600–1602*. Zabrze: Wydawnictwo Infort Editions.
- Hoszowski, S. (1957). Zniszczenia w czasie wojny szwedzkiej na terenie Prus Królewskich. W: K. Lepszy (red.), *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kersten, A. (1973). *Historia Szwecji*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kubala, L. (2004). *Wojna Moskiewska r. 1654–1655*. Poznań: Wydawnictwo Kurpisz.
- List Janusza Radziwiłła do mieszczan birżańskich. [Rękopis] (fondas 25 nr 167. k. 300). Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie.

- List Krzysztofa Radziwiłła do Księstwa Kurlandii. [Rękopis] (fondas 25. nr 167. k. 278). Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie.
- List Krzysztofa Radziwiłła do mieszczan birżańskich. [Rękopis] (fondas 25. nr 167. k. 276). Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie.
- List mieszczan birżańskich do Księżnej Radziwiłłowej. [Rękopis] (fondas 264. nr 456). Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie.
- Manteuffel, G., Zajas, K. (oprac.). (2009). *Inflanty Polskie oraz Listy Znad Bałtyku*. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas.
- Miłuński, M. (2009). Zarząd dóbr Bogusława Radziwiłła w latach 1636–1669. W: U. Augustyniak (red.), *Administracja i życie codzienne w dobrach Radziwiłłów XVI–XVIII wieku*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, Instytut Historyczny UW.
- Paradowski, M. (2013). *Studia i materiały do historii wojen ze Szwecją 1600–1635*. Oświęcim: Wydawnictwo Napoleon V.
- Puncta do porządku miasta birżańskiego. [Rękopis] (fondas 25. nr 167. k. 280–285). Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie.
- Puncta do rządów miasta birżańskiego. [Rękopis] (fondas 25. nr 167. k. 287–289). Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie.
- Puncta miejskie Jana Jerzego Chałkowskiego. [Rękopis] (fondas 25. nr 167. k. 313). Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie.
- Raudeliūnas R., Firkovičius R. (1982). *Biržų dvaro teismo knygos 1620–174*. Wilno: Wydawnictwo Mintis.
- Replika żydów do komisji. [Rękopis] (fondas 25 nr 167. k. 389). Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie.
- Romański, R. (2012). *Wojny Kozackie. Od Zbaraża do ugody w Perejasławiu*. Warszawa: Wydawnictwo Bellona.
- Sulimierski, F., Walewski, W. (1986). *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (t. I). Warszawa: nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego.
- Suplika Księcia Janusza Radziwiłła na list mieszczan do JXM. [Rękopis] (fondas 25. nr 167. k. 300). Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie.
- Upomnienie dla ziemian o zakazie wywozu drewna. [Rękopis] (fondas 25. nr 167. k. 286). Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie.
- Volumen Tertium: Ab Anno 1609. Ad Annum 1640. Acta Reipublicæ Continens (1735). Warszawa.
- Wimmer, J. (2013). *Polska — Szwecja. Konflikty zbrojne w XVI–XVIII wieku*. Oświęcim: Wydawnictwo Napoleon V.
- Wimmer, J. (1973). Wojsko i finanse Rzeczypospolitej w czasie wojny ze Szwecją 1655–1660. W: J. Wimmer (red.), *Wojna Polsko-Szwedzka 1655–1660*. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej.
- Wisner, H. (2000). *Janusz Radziwiłł 1612–1655. Wojewoda Wileński, hetman Wielki Litewski*. Warszawa: Wydawnictwo Mada.
- Wisner, H. (1999). *Litwa. Dzieje państwa i narodu*. Warszawa: Wydawnictwo Mada.

The influence of the Swedish wars on the Radziwiłł town Birże in the 17th century

Abstract

In their history, the Lithuanian Birże was an important urban center — both as an important fortress of the Grand Duchy of Lithuania, as a place for the people of the Protestant faith in Lithuania, and an important trade point between Vilnius and Riga. Because of this, the Birżes had a rather turbulent history. The beginning of the history of the city and the castle can be traced back to the fifteenth century. At that time, thanks to one of the Radziwiłł heiress, Birże was taken over by the Radziwiłł family. They gave the location privilege to the city and built a fortress. Since then, it has been an important point in stopping all enemies of the Commonwealth from the north. Because of their importance, they also became the living center of the Radziwiłł Birżańskis family branch. However, the seventeenth century brings a lot of destruction to the city, particularly affected by numerous Polish-Swedish wars. The worst events for the city were its burning and occupation of the castle in 1625 and in 1655. It caused the destruction of the city and a significant loss in the number of its inhabitants. However, the Radziwiłłs tried to rebuild this urban center. Successively ruling princes, and then supervisors issued numerous laws and supported the city so that it would come alive again. Important was also all administrative reforms in the city and privileges that Radziwiłł tried to gain for the city. Of particular interest were the numerous laws issued against the abuse of trade and the flight of merchants from the obligatory trading in the city. The Jewish minority was also numerous. Unfortunately, this caused disputes with Christian residents. The rulers were also interested in the city guilds, as they were to guarantee its development. And so they tried to publish guild's regulations which finally happened in the 80s of the seventeenth century. Although the regulations were issued, the city was in decline. Until the end of the 18th century, when it was ruled by the Tyszkiewicz family, Birże lost completely its importance. There were many reasons for this city to decline. Although many laws were issued, there were still abuses in trade. Similarly, in spite of numerous regulations regarding defense against fire, it still haunted the Birże. However, the worst phenomenon were numerous Swedish wars. And so, after the Swedish Deluge, the city never rose again, despite the efforts of Bogusław Radziwiłł and his heirs.

Keywords: the Birżan Radziwiłłs, city laws, Birże citizens.